

Ступак Дмитро Вікторович

кандидат історичних наук, науковий
співробітник Відділу археології
кам'яної доби Інституту археології
НАН України

Ступак Аліна Віталіївна

молодший науковий співробітник
відділу палеонтології, Національного
науково-природничого музею НАН
України, м. Київ, Україна

ОРНАМЕНТОВАНІ ВИРОБИ З КІСТКИ ТА РОГУ МЕЗОЛІТУ – НЕОЛІТУ БАСЕЙНУ ДЕСНИ

Використання трубчастих кісток копитних тварин в якості знарядь відоме ще з середнього палеоліту. У верхньопалеолітичний час виготовлення знарядь з трубчастих кісток копитних, а також орнаментування деяких з них, часто представлено на пам'ятках Європи. Зі зникненням мамонта трубчасті кістки копитних починають більш інтенсивно залучатись в якості сировини для виготовлення знарядь. Номенклатура виробів з них збільшується. Кістяні знаряддя особливо яскраво представлені на мезолітичних і неолітичних пам'ятках, які виникли на території півночі Європи, покинутій льодовиком.

Протягом фінального палеоліту – неоліту територія басейну Десни була задіяна в тих же культурно-історичних процесах, що відбувались на території північної частини Європи [2, 304 с.]. Але на сьогодні у Подесенні, на відміну від багатьох північних регіонів Європи, вироби з кістки чи рогу відомі лише на неолітичних пам'ятках. Вони походять з пунктів Погорілівка-Коса, Погорілівка-Есмань, Оболоння-Лиман, Гришівка, Ображіївка-Каплунов берег, Сагутьєво, Тьомная. Основними знаряддями є різні види оснащення метальної зброї, рибальські гачки та масивні знаряддя, які визначаються як мотики, долотоподібні та тесла [1, с. 204–208; 3, с. 60–66; 4, с. 34–39; 5, с. 134–383; 7, с. 169, 170].

Попри те, що орнаментация знарядь з органічних матеріалів широко представлена на пам'ятках мезоліту – неоліту Європи, на території басейну Десни такі вироби поодинокі. З неолітом пов'язується знахідка вістря з пункту Оболоння-Лиман, який розташований на правому березі Десни, біля с. Оболоння Новгород-Сіверського району Чернігівської області. Воно знайдене на піску, видобутому земснарядом з Десни. Це вістря спису чи дротику довжиною 15,5 см, трохи сплющене з двох сторін. У середній частині знаряддя має перетин 1,5×1,0 см. По його поверхні нанесено кілька поперечних нарізок [1, с. 204–208; 4, с. 34–39].

На лівому березі Десні, біля села Погорілівка Конотопського району Сумської області, біля впадіння в Десну річок Реть і Есмань, розташовані відомі неолітичні пам'ятки. З пункту Погорілівка-Коса походить виріб, віднесений до пазових вістрів списів і прикрашений, за характеристикою В.І. Непріної, «тонкими орнаментальними насічками» [4, с. 35, рис. 22: 16]. З поселення Погорілівка-Есмань походить гарпун, насад якого оздоблений кількома стовпчиками дрібних насічок, які, вірогідно, в першу чергу мали утилітарне призначення. В кожному стовпчику їх було по 14–16 [4, с. 35–39, 90–94; 7, с. 169, 170].

На початку 1980-х рр. О.В. Шекуном на Телячому острові, що розташований в межах м. Чернігова на р. Десні, в 400 метрах вище мосту на трасі Є95, був знайдений фрагмент кістки, орнаментований двома стовпчиками поперечних насічок. Згідно повідомлення О. В. Шекуна, на 1983 рік Телячий острів мав площу приблизно 2 га і інтенсивно розмивався земснарядами. Зважаючи на зміну зображення карт, острів утворився зовсім нещодавно. Мис берега, який виступав в річку, був відокремлений Десною і перетворився на острів в середині ХХ ст. Принаймні, на карті 1944 року його ще не існувало. На поверхні острова були зібрані різночасові археологічні матеріали. Зокрема, це фрагменти кераміки доби неоліту, пізньої бронзи, милоградської та зарубинецької культур, а також кам'яні сокири, час походження яких залишився невизначеним [8, с. 27, рис. 100].

Виявлений уламок орнаментованої кістки розміром 45,91×28,35×14,63 мм анатомічно являє собою фрагмент дорсальної сторони проксимальної частини лівої метатарсальної (*metatarsale III+IV*) кістки оленя (*Cervidae gen. et sp.*). Це лише невелика частина кістки, умовно, близько 1/6 її розміру. Стан збереженості фрагменту не дозволяє точно визначити вид оленя. Кістка могла належати оленю європейському *Cervus elaphus* Linnaeus, 1758, або північному оленю *Ragnifer tarandus* Linnaeus, 1758.

Знайдений фрагмент має темно-коричневий колір поверхні. Такий колір зазвичай мають ті кістки тварин та людей, які тривалий час перебували у зволоженому ґрунтовому середовищі. Верхня та нижня сторони фрагменту мають не рівні злами природного характеру, які утворилися задовго до моменту коли кістка була вийнята із ґрунтового середовища. Його зовнішня та тильна поверхні виглядають заполірованими. Це могло утворитися внаслідок діяльності людини в процесі використання артефакту або внаслідок природних процесів, наприклад, переміщення фрагменту водними потоками після його потрапляння у природне середовище.

Немає сумніву, що знайдений фрагмент є частиною якогось знаряддя. На ньому збереглися два стовпчики поперечних нарізок декорування. У лівому стовпчику видно 16, а у правому – збереглися 11 нарізок. Нарізки лівого – коротші і нанесені більш щільно, аніж у правому. У лівому стовпчику більшість нарізок мають довжину від 4 до 5 мм, з них найдовша – 6,77 мм. У правому стовпчику нарізки, що збереглися на всю свою довжину – більше 7 мм, з них найдовша – 9,26 мм. Виріб був оглянутий В. Б. Панковським з використанням бінокуляру МБС-9. Згідно його висновків, нарізки були залишені не металевим предметом.

Орнаментация насічками чи нарізками, розташованими у стовпчик, широко представлена на кістяних та рогових виробках мезоліту Європи. Одним із поширених варіантів орнаментации було поєднання двох стовпчиків. За формою та розташуванням орнаментации, найбільш наближеним до нашої знахідки є виріб, що походить з пам'ятки Столец (*Stolec, Poland*). Згідно висновку авторів

публікації цього знаряддя, знахідка являє собою шило. Заготовкою для його виготовлення послужила проксимальна частина дорсальної сторони метатарсальної кістки оленя європейського. Як і в нашому випадку, знаряддя орнаментоване нарізками у два стовпчики. Радіовуглецеве датування цього виробу вказує на час його існування (ОхА-40164) 6229 – 6078 років ВС [10, р. 1–21].

Окрім шила із пам'ятки Столец, орнаmentaцію нарізками, сформованими у стовпчики, які розташовані вздовж довгої вісі артефакту, має значна кількість мезолітичних виробів, переважно з Північної Європи [9, 612 s.]. Орнамент у вигляді нарізок, поєднаних у два стовпчики, було виділено у окремий варіант на матеріалах мезолітичної культури Веретьє, на півночі Східної Європи [6, с. 25]. Подібний орнамент зустрічався у північній частині Східної Європи, зокрема, у Волго – Окському межиріччі і у неолітичний час [6, с. 104, 105, рис. 139].

Таким чином, знахідка з Телячого острова є фрагментом знаряддя, виготовленого з трубчастої кістки оленя. Відсутність радіовуглецевої дати не дає можливості чітко визначити час його існування, але, спираючись на розповсюдженість орнаменту у вигляді стовпчиків нарізок у мезолітичний час та продовження його існування в неолітичну добу, а також наявність знахідок фрагментів неолітичної кераміки на Телячому острові, знайдений фрагмент знаряддя на сьогодні слід датувати часом мезоліту – неоліту. Враховуючи незначну кількість орнаментованих виробів з органічних матеріалів з Деснянського басейну, ця знахідка, безперечно, є важливим джерелом для розуміння орнаментальних традицій оздоблення знарядь та естетичних уподобань давнього населення Подесення.

Отже, для ранньоголоценових періодів території Подесення виробы з органічних матеріалів представлені лише часом неоліту і серед них орнаментовані знаряддя є поодинокими рідкісними зразками. Лише для фрагменту знаряддя з трубчастої кістки оленя, знайденому на Телячому острові, можна допускати датування часом мезоліту.

Література

1. Гладких М.И., Толочко П.И., Шовкопляс И.Г. Археологические разведки на Черниговщине в 1965 г. *Археологические исследования на Украине в 1965-1966 гг.* Киев: Наукова думка, 1967. С. 204–208.
2. Залізняк Л.Л. *Передісторія України X-V тисячоліття*. Київ: Бібліотека українця, 1998. 304 с.
3. Левенок В.П. Неолит верхнего участка бассейна средней Десны. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1948. XXIII. С. 60–66.
4. Неприна В.И. *Неолит ямочно-ребенчатой керамики на Украине*. Киев: Наукова думка, 1976. 151 с.
5. Ногін Є.В. *Неоліт Північно-Східної України*. Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. 580 с.
6. Ошибкина С.В., Крайнов Д.А., Зими́на М.П. *Искусство каменного века (лесная зона Восточной Европы)*. Москва: Наука, 1992. 136 с.
7. Рудинський М.Я. Погорілівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1956. Вип. VI. С. 163–171.
8. Шекун А.В. Отчет об археологических исследованиях на Черниговщине в 1983 г. 1986. Науковий архів ІА НАНУ, ф. експ. 1983/170.
9. Płonka T. *The Portable Art of the Mesolithic Europe*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. 612 s.
10. Płonka T., Adamczyk M., Diakowski M. New radiocarbon dates for ornamented Mesolithic objects from north-west Poland: chronology and regional connections in the western Baltic region. *Antiquity*. 2022. P. 1–21.